

ПОШИРЕННЯ ВЛАДИ ЛИТОВСЬКИХ КНЯЗІВ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Г.С. Павлова, І.І. Мартинчук

Анотація. У статті проаналізовано процеси поширення влади литовських князів на українські землі протягом XIV ст. З'ясовано передумови і причини поширення впливу литовських князів. Визначено характер відносин між верховною владою обох народів.

В результаті дослідження встановлено, що в процесі територіальних перетворень виділяються два основних етапи: перший – 20-30-і рр. XIV ст., і другий – 40-60-і рр. XIV ст.

Ключові слова: велике князівство Литовське, українські землі, експансія, політична історія.

Сьогодні вітчизняні і зарубіжні дослідники все більше уваги приділяють витокам української державності, мають змогу глибше вивчити процес втрати українськими землями незалежності, їх підкорення іноземними державами. Занепад Галицько-Волинського князівства призвів до змін не тільки територіальних, назавжди змінюється політична карта Європи.

Актуальність дослідження полягає в тому, що характер стосунків, процес взаємного пізнання, ставлення населення до появи нових сусідів мало висвітлена у вітчизняній історії. Тим більше, що історичні долі українських та литовських земель переплелися на довгі роки.

До територіальних захоплень на Русі Литовська ранньофеодальна держава приступила в середині XIII ст., після того як в його складі була об'єднана основна частина власне литовських земель. На початку XIV ст. їй вже належала вся Західна Русь: князівства Полоцьке, Мінське, Вітебське, Лукомське і Друцьке. Одночасно об'єктами литовської експансії стають землі Південно-Західної Русі: до середини 20-х рр. XIV ст. визначилися два її головних напрямки – Галицько-Волинська Русь і Середнє Подніпров'я (Київське князівство і Чернігово-Сіверщина).

Успіху наступу Великого князівства Литовського (ВКЛ) на Русь в XIV ст., значною мірою сприяло те, що його правителі зуміли використовувати в своїх інтересах тенденції у східнослов'янському суспільстві до політичного об'єднання, подолання феодальної роздробленості і прагнення до ліквідації залежності від Золотої Орди [1, 8].

Саме тоді литовські князі застосували для ідеологічного обґрунтування свого наступу запозичену у давньоруських правителів політичну програму відновлення колишньої єдності Русі, але вже під егідою не Рюриковичів, а литовської великокнязівської династії. Політика князя Гедиміна (1316-1341) свідчила про «свідомий вступ литовських князів на шлях збирання руських земель» [1,8].

У ще більших масштабах намагався використовувати в інтересах литовської феодальної знаті процеси на Русі наступник Гедиміна – його син Ольгерд (1345-1377). Мета литовської великокнязівської програми щодо східнослов'янських земель була розкрита Ольгердом в 1358 році, коли його представники заявили послам імператора Карла IV Люксембурзького про те, що «вся Русь повинна належати Литві» [1, 8-9].

На визнанням місцевим боярством залежності від влади великого князя литовського вплинули частковий збіг зовнішньополітичних цілей литовських феодалів і бояр Південно-Західної Русі та гарантування литовської великокнязівської владою недоторканності певних станово-класових привілеїв останнім

Через те, що Південно-Західна Русь та особливо найближчі до володінь Литви Волинська та Галицька землі в XIII-XIV ст. були важливою частиною загальноєвропейської торговельної системи, вони представляли для литовських князів об'єкти особливого інтересу. Отже економічні причини полягають у прагненні поставити під свій контроль південні шляхи міжнародної торгівлі. Це було

дуже важливим для язичницької Литви в обстановці її торгово-політичної ізоляції в католицькій Західній Європі протягом більшої частини XIV ст.

Перший етап розгорнутого наступу литовців на Південно-Західну Русь пов'язаний з рядом дипломатичних і військових заходів, здійснених за великого князя литовського Гедиміна. Взимку 1316 р. він очолив похід литовських військ на Берестейську землю, що входила до складу Галицько-Волинського князівства.

Але з огляду на необхідність зосередити всі сили для відбиття натиску Тевтонського ордену Гедимін пішов на тимчасові поступки галицько-волинським князям. Навіть було укладено домовленість про шлюб Любарта Гедиміновича з дочкою володимирського (волинського) князя Андрія Юрійовича.

Найбільш реальним суперником Литви в сутичці за Галицько-Волинську Русь стала Польща, яка домоглася на той час помітних успіхів на шляху подолання феодальної роздробленості і політичного об'єднання своїх земель.

Після підписання мирного договору 2 жовтня 1323 року в Вільно між Литвою, Ливонським орденем, Ригою і Данією склалися сприятливі умови для наступу литовських військ на Волинь та Київщину.

Як зазначає Ф. Шабульдо, Київське князівство, до складу якого на початку XIV ст. входила значна частина Середнього Подніпров'я, безсумнівно являло одну з головних цілей експансії литовських феодалів в Південно-Західній Русі. Незважаючи на значні руйнування, заподіяні полчищами Батия і подальшими вторгненнями, Київ і під ярмом ординських ханів залишався в XIV-XV ст. важливим економічним, політичним і культурним центром Східної Європи. Через нього проходив один з головних торгових шляхів з Центральної Азії до Західної Європи. Підпорядкування Києва влади великих литовських князів повинно було «узаконити» їх претензії на весь територіальний спадок Давньоруської держави [1, 27].

Відповідно до білорусько-литовських літописів, на які спирається поляк М. Стрийковський, Гедимін, захистивши свою землю від Тевтонського ордену, пішов на руських князів. Спочатку він вирушив до Володимира-Волинського, де у воєнній сутичці переміг і вбив місцевого князя Володимира, після чого захопив його місто. Луцьк, покинутий його володарем князем Львом, піддався Гедиміну добровільно. Там князь залишив своїх намісників [3, 49].

Після захоплення Волині Гедимін пішов на київського князя Станіслава. Війська литовського князі, підійшовши до кордонів Київської землі, заволоділи Овручем і Житомиром, а потім поблизу Белгорода на р. Ірпень розгромили головні сили київського князя. Після цього литовські війська захопили Білгород і взяли в облогу Київ, після місячної облоги київські бояри, визнали, як перед цим волинські феодалі, владу великого литовського князя, зумовивши натомість збереження за ними земельної власності (вотчину). Влада Гедиміна поширилася і на інші міста - Вишгород, Черкаси, Канів, Путивль. Перед тим як повернутися в Литву, Гедимін залишив своїм намісником у Києві та на передмістях Ольгімунта, сина князя Мідовга Гольшанського або за іншою версією, свого брата, який прийняв після хрещення ім'я Федір [1, 26-27].

Проте встановити в середині 20-х рр. XIV ст. повний контроль над Київським князівством Литва опинилася не в змозі. Про це свідчать як зазначене в літописах під 1331 р. одночасне перебування в Києві князя-литвина і ханського баскака. Є також деякі підстави вважати, що і влада литовського намісника князя Федора була задіяна не на всю територію Київської землі, а тільки на її північну (поліську разом з Києвом) частину. Південна ж частина Київщини – Поросся з замками Канів, Корсунь і Черкаси залишалася підпорядкованою безпосередньо ординській адміністрації з невеликою перервою аж до середини 90-х рр. XIV ст. [1, 30].

Варто зазначити, щодо цих подій розгорнулася дискусія. Наприклад, Ф. Шабульдо погоджується з цією версією подій: «На наш погляд, літописна оповідь в цілому вірно відображає основний хід подій, що зумовили, починаючи з середини 20-х рр. XIV ст., поступове витіснення

ханської влади з Середнього Подніпров'я і заміну її владою литовських князів» [1, 28].

Тоді як ще В. Антонович піддав цей переказ ґрунтовній науковій критиці. Він відзначив, що Волинь залишалася під управлінням місцевих князів принаймні до 1335-1340 рр., після чого перейшла під владу литовського князя Любарта Гедиміновича, але не внаслідок завоювання, а завдяки його родинним зв'язкам з останніми Романовичами. [2, 56-57].

Наприкінці XIX-на початку XX ст., розгорнулася навколо цього питання дискусія, в якій позиція В. Антоновича знайшла підтримку в таких дослідників, як Р. Зотов, Ф. Леонтович, О. Пресняков. Точка зору його опонента знайшла прихильників в особі М. Владимирського-Буданова, М. Максимейка, М. Любавського, які вважали, що оповідання про завоювання Гедиміном Київщини «містить чимало хронологічних та інших недоладностей, однак при цьому навряд чи може бути повністю відкинутим», позаяк «у ньому, безперечно, залишається зерно історичної істини» [3, 52].

Крапку поставив П. Клепатський, який дійшов висновку, що «оповідання широкого литовсько-руського літопису про завоювання Києва за Гедиміна, не відоме нам з інших, більш ранніх джерел, має проти себе безліч заперечень, давно вже висунутих і досі ніким не спростованих», вважаючи полеміку цим вичерпану [3, 52].

На думку сучасної дослідниці ВКЛ О. Русіної: «Аналіз джерел вповні підтверджує квазіісторичний характер оповіді про похід Гедиміна на Волинь і Київщину, першим критиком якої був В. Антонович» [3, 55].

Таким чином, наступ литовських князів на Південно-Західну Русь, що розгорнувся в 20-х рр. XIV ст. лише частково досяг успіху. На цьому напрямку вони зустріли не тільки опір місцевого населення, а й протидію з боку Золотої Орди, Польщі та Угорщини. Постійна загроза безпеки Литви від Тевтонського і Лівонського лицарських орденів спонукали Гедиміна піти на територіальні поступки в захоплених Київському князівстві і Волинській землі, а також визнати князем в Галицько-Волинській Русі ставленника польських феодалів Болеслава-Юрня II Тройденовича (1324-1340) і, можливо, якусь форму залежності від Орди свого намісника в Києві.

Отже, поширення влади литовських і польських феодалів в середині 20-х рр. XIV ст. не принесло їй населенню звільнення від золотоординського іґа. Одночасно Золота Орда зуміла відновити хитке на початку XIV ст. панування як над Галицько-Волинської Руссю, так і її колишніми володіннями в Північному Причорномор'ї.

У 1340 р між Великим князівством Литовським і Польським королівством за активної участі Золотої Орди почалося відкрите протиборство, яке було одночасно і початком другого етапу наступу литовських князів на південно-західні землі Русі.

Визнавши над собою верховенство литовської великокнязівської влади, обидві частини Галицько-Волинської Русі виявилися проте в різних формах залежно від неї, що, безсумнівно, позначилося на їх політико-адміністративному статусі в складі ВКЛ. Більшість земель Волинської Русі в силу династичної зв'язку Дмитра-Любарта (Любарт Гедимінович у хрещенні прийняв ім'я Дмитро) з Романовичами в якості спадку перейшло під його безпосередню владу і набуло статусу удільного князівства у складі ВКЛ. Він мав такі титули: князь луцький (1323-1324, 1340-1383), крем'янецький, любарський (східноволинський) (1323-1340), Великий князь Волинський (1340-1383), Галицький (1340-1349). У Галицькій Русі твердження влади литовських князів відбувалося більш складним шляхом, але все ж таки місцеві феодала визнали своїм князем Дмитра-Любарта. Отже, верховна світська влада над Галицькою Руссю до 1349 року вже була зосереджена в руках одного з литовських князів [1, 40].

Серед литовських князів, що влаштувалися в Галицько-Волинській Русі в 1343-1344 рр. найбільш згуртованими і сильними були сини Михайла-Коріата Гедиміновича – брати Коріатовичі. Історіографічна традиція пов'язує з їх військово-політичною діяльністю не тільки захист галицько-волинських земель від натиску польських і угорських феодалів, а й звільнення від ординського ярма значної частини Подільської землі та приєднання її до ВКЛ. До сих пір твердження влади

Коріатовичів на Поділлі – ця складна дискусійна проблема. Зазвичай вона розглядається в науковій літературі в прямому зв'язку з розгромом ординців в битві біля Синіх Вод в 1362 р. Є певні підстави датувати перехід Подільської землі під владу Коріатовичів серединою 40-х рр. XIV ст. і вважати його одним з результатів загального наступу ВКЛ на Галицьку Русь.

Початок експансії Коріатовичів в Подільській землі слід віднести до першої половини 40-х рр. XIV ст., Коли ВКЛ, приєднавши до себе галицьку землю, могло створити в ній базу для розгортання наступу на півдні. Це відбувалося в короткочасний період спаду зовнішньополітичної активності Орди на заході. Наскільки великі були територіальні придбання Коріатовичів в Подільській землі і як далеко на південь вони сягали, сказати важко. Можна припустити, що в 40-х рр. XIV ст. їх владу визнала населення межиріччя Дністра і Південного Бугу в середній течії, захопленого Ордою у Галицько-Волинського князівства в середині 20-х рр. XIV ст. [1, 46].

Запекла збройна боротьба за Галицько-Волинську Русь завершилася під кінець XIV ст. визначеним ще умовами договору 1352 р. її розділом: Галицька земля була включена до складу Польського королівства, а майже вся Волинь відійшла до ВКЛ.

Приблизно в середині 50-х рр. XIV ст. активізується литовський наступ в Середньому Подніпров'ї та на землі Північно-Східної Русі, але він натрапив на протидію нового центру об'єднання на Русі та організації боротьби проти ординського ярма – Великого князівства Московського.

Головними об'єктами нового масованого наступу литовців на чолі з князем Ольгердом на Русі стали землі Смоленського і Брянського князівств, а також Середнє Подніпров'я, які розділяли володіння Литви і Московського великого князівства і вже не одне десятиліття перебували під їх перехресним політичним впливом [3, 57].

Межі володінь Литви впритул підійшли до території Київського князівства і Чернігово-Сіверщини не тільки із заходу, з боку Волині, а й з півночі, що полегшило литовським князям остаточне затвердження своєї влади і в цьому регіоні [1, 55].

В 50-х рр. XIV ст. Середнє Подніпров'я перебувало в меншій залежності від Литви, ніж на рубежі 20-30-х рр. того ж століття через зміцнення ханської влади над ним і переорієнтації приблизно в кінці 40 – початку 50-х рр. XIV ст. певної частини місцевого боярства на Москву. Посиленню тут промосковських настроїв значною мірою сприяли постійні і жваві торговельні відносини з князівствами Північно-Східної Русі та те, що Київ був пов'язаний з Москвою єдністю церковної влади.

Інформація літописних джерел про приєднання території Чернігово-Сіверщини та Переяславщини до Великого князівства Литовського дуже скупа і фрагментарна. Але можна стверджувати, що влітку 1362 року під час походу до Коршева, Велике князівство Литовське оволоділо слідом за Брянськом і Києвом територією південної частини Чернігово-Сіверської (з центрами Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевек. Путивль і Курськ) і частиною Переяславської земель [1, 62].

Більшість з осілих в землях Чернігово-Сіверщини литовських князів були пов'язані родинними, власницькими або іншими узами з Волинню і Поділлям. Це син волинського князя Дмитра-Любарта Іоанн, Патрикий Давидович, брат якого Юрій Нарімантович з 1352 р. «тримав» Кременець на Волині, власник Чорторійська Костянтин Ольгердович, і нарешті, Федір Коріатович. Майже всі вони були власниками порівняно невеликих частин, але могли розраховувати на військову допомогу і підтримку могутніх найближчих титулованих родичів.

У наступі на землі Чернігово-Сіверщини взяли участь також князі Західної Русі - Андрій Полоцький, який володів з середини 40-х рр. XIV ст. Полоцьком і Михайло, син заслavlського князя Явнугія Гедиміновича, ще в 1352 р. пов'язаного політичними інтересами з Волинню. Беручи до уваги всі ці обставини, можна припустити, що основу військ ВКЛ, які приєднали до нього влітку 1362 р чернігово-сіверські землі, становили військові загони з Волині і Поділля, виділені можновладними

нащадками Гедиміна. Можливо, що в цій акції брали участь також військові сили Київського князівства. Такий висновок напрошується у зв'язку з включенням до його складу території колишнього Переяславського князівства і деяких чернігівських і сіверських волостей.

Таким чином, наступ військових сил ВКЛ в Середньому Подніпров'ї на рубежі 50-60-х рр. XIV ст. носив характер звільнення місцевого населення від ординського ярма і тому викликав тут загострення боротьби між пролітовським і промосковським боярством. У конкретній обстановці, що характеризувалася перевагою військових сил Гедиміновичів і ослабленням могутності Орди частина боярства пішла на змову з литовської великокнязівської владою, розраховуючи знайти у ВКЛ реальну військово-політичну силу, за допомогою якої можна було б домогтися повного звільнення від ординського ярма і забезпечити свої станово-класові інтереси [1, 65].

До осені 1362 р склалася найбільш сприятлива обстановка для розгортання наступу Великого князівства Литовського в Подільській землі. Мета походу військ Ольгерда вглиб ординських володінь полягала в тому, щоб розгромити ті сили Орди, які панували над великою степовою територією Північного Причорномор'я та вивільнити населення прикордонних з нею земель Південно-Західної Русі, в першу чергу Київської та Подільської, з безпосередньої залежності від Орди, розширити за їх рахунок володіння Литви на півдні.

У 1362 р. литовці погромили на Синій Воді трьох татарських князів – Хочібея, Кутлубугу й Дмитра. Ці три брати були спадковими, з діда-прадіда, володарями Поділля, порядкуючи тут за допомогою своїх отаманів і баскаків. Після визволення Поділля від татар сюди прийшли небожі Ольгерда – Юрій, Олександр і Костянтин Коріатовичі. Вони припинили сплату данини баскакам і всіляко боронили Подільську землю від татар [3, 55].

Отже, розгром трьох західних орд в битві біля Синіх Вод з'явився результатом політичного співробітництва литовської знаті з боярством Південно-Західної Русі на антиординській основі. Його наслідком було розширення володінь Великого князівства Литовського на півдні до гирла Дніпра і Дністра і закріплення в його складі Київського і Волинського князівств. Поділля і Чернігово-Сіверщини. Важливу роль в цьому зіграло прагнення місцевого населення звільнитися від ординського ярма.

Але щодо цих подій теж розгорнулася дискусія. Аналізуючи проблему входження Поділля до складу ВКЛ в другій половині XIV ст., історик Дмитро Ващук зазначив: «Синьоводська битва здавна привертала до себе увагу дослідників. Незважаючи на велику кількість наукових праць, достеменно не встановлено час битви, її місце і чи взагалі вона була» [4, 40].

Предметом дискусії істориків XIX – початку XX ст. були час і місце битви (у тому, що битва була, вони не сумнівалися). В. Антонович зазначив, що «1362 року Ольгерд здобув рішучу перемогу над трьома татарськими князями: Кутлубугою, Хаджибеєм і Дмитром на берегах ріки Сині Води. Залишки розбитої ним Орди відійшли частково у Крим, а частково на Добруджу – і Поділля перейшло під владу Литовців» [2, 149]. Позицію В. Антоновича підтримали історики права М. Ясинський [5, 64-65] і Ф.Леонтович [6, 183].

Іншу думку щодо дати Синьоводської битви мав М. Любавський. Він вказав, що «Поділля було зайняте сином Коріята Гедиміновича після того, як 1363 р. великий князь Ольгерд побив на Синій Воді татарських ханів» [7, 57; 8, 24]. М. Грушевський висловив думку, що, найімовірніше, битва відбулася бл. 1363 р., можливо, не на Синіх Водах, а на Сниводі [9, 82]. АФ. Шабульдо [1, 72] та О. Русіна [3, 56] погоджуються з викладеною версією подій.

Таким чином, в процесі дослідження було виявлено, що розгорнутий наступ литовських князів на землі колишньої Київської Русі почався в 20-х рр. і завершився в основному до середини 60-х рр. XIV ст. Його успіху сприяло прагнення місцевого населення до ліквідації залежності від Золотої Орди за допомогою ВКЛ та підтримка боярством влади литовських князів взамін на збереження своїх привілеїв. Також виявлено, що серед істориків немає одностайної думки щодо походів Гедиміна на Волинь та Київщину у 20-х рр. XIV ст. та битви на Синіх Водах 1362 р.

Встановлено, що в процесі поширення влади литовських князів на українські землі можна виділити два основних етапи: перший, що охоплює приблизно 20-30-і рр. XIV ст., коли в результаті декількох завойовницьких походів політичний вплив Литви було поширено на Володимир-Волинський, Галич і Київ, і другий – 40-60-і рр. XIV ст., протягом яких влада великих литовських князів була поширена на більшу частину Південно-Західної Русі – Волинську, Подільську, Київську (разом з Переяславською) і Чернігово-Сіверську землі.

Приєднавши до своїх володінь ці землі Литовське князівство стало величезною багатонаціональною державою, найбільшою в тогочасній Європі. В процесі поширення своєї влади на українські землі литовські князі проявили політичну мудрість, намагаючись нічим не відрізнятись від місцевих феодалів. Шануючи місцеві звичаї і культурні надбання українського народу, вони цілком свідомо переймали його культуру, намагалися практично використати її здобутки в різних сферах життя.

Аннотація. В статтю проаналізовані процеси розповсюдження влади литовських князів на українські землі в часі XIV в. Виявлені передумовки і причини розповсюдження впливу литовських князів. Визначено характер стосунків між державною властю обох народів.

В результаті дослідження встановлено, що в процесі територіальних перетворень виділяються два основних етапи: перший – 20-30-е гг. XIV в., і другий – 40-60-е гг. XIV в.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, українські землі, експансія, політична історія.

Abstract. The article analyzes the processes of spreading of power Lithuanian princes to Ukrainian lands during the XIV century. It is found background and causes the spread of influence of Lithuanian princes. The character of relations between the supreme authority of both nations.

The research was established two main stages that can be distinguished in this process: the first – 20-30th XIV century, and the second – 40-60th XIV century.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Ukrainian land, expansion, political history.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шабульдо Ф.М. Землі Юго-Західної Русі в складі Великого князівства Литовського / Отв. ред. Ф.П. Шевченко. АН Української ССР. Інститут історії. – К., 1987.
2. Антонович В.Б. Очерк історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда / В.Б. Антонович // Монографії по історії західної і юго-західної Росії. К.: Тип. Ун-та св. Володимира, 1885. – Т. 1.
3. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / О.В. Русина / НАН України. Інститут історії України. – К., 1998.
4. Вашук Д.П. Проблема входження Поділля до складу Великого князівства Литовського в другій половині XIV ст.: історіографічний аспект / Д.П. Вашук // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: Збірник наукових праць за підсумками міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004.
5. Ясинський М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства / М. Ясинський. – К., 1889.
6. Леонтович Ф. Очерки по історії литовсько-руського права. Образование Литовского государства / Ф. Леонтович. – Санкт-Петербург, 1894.
7. Любавський М. Областне деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута / М. Любавський. – М., 1892.
8. Любавський М. Очерк історії Литовско-Русского государства до Люблинської унії включительно / М. Любавський. – М., 1910.
9. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 4. – К., 1993. – 544 с.